

KAZANTZAKIS' CHRISTUSROMANS IN HET LICHT VAN ZIJN LEVENSBESCHOUWING

1. Jeugd.

Tijdens de jeugd wordt de persoonlijkheid, het karakter gevormd. In de mate waarin de persoonlijkheid van Kazantzakis controversieel is, loont het de moeite kennis te nemen van de factoren die Kazantzakis gemaakt hebben tot de wereldberoemde schrijver die ons hier interesseert. Hij werd geboren in 1883, in Iraklion, de hoofdstad van Kreta. Dat stond toen nog, ondanks verschillende bloedig onderdrukte opstanden, onder Ottomaanse heerschappij, net als het noorden van het huidige Griekenland. Een laatste opstand brak uit in 1897. Na gevechten waarbij het Griekse leger voor de eerste keer tussenbeide kwam, maar door de Turken verslagen werd, nam een vloot van de Europese mogendheden het bestuur van Kreta waar. Uiteindelijk duiden de mogendheden als regent de oudste zoon van de Griekse koning aan, Georgios, die op 5 december 1898 in Kreta landde. Zo kwam de vereniging met Griekenland tot stand.

Over Kazantzakis' familie, vooral zijn vader, is veel inkt gevloeid. Vast staat dat hij een hardvochtig en brutaal man was, die zijn gezin terroriseerde. Kreta had gedurende de lange Ottomaanse overheersing, meer nog dan het continent, de Turkse zeden overgenomen. Zo was de Kretenzische vrouw totaal onderworpen aan haar man, voor wie niets belangrijker was dan zijn goede reputatie : het ergste was dat de naam van zijn vrouw of dochter over de lippen ging, al was het maar om de geringste aanleiding. Vrouwen en dochters leidden dus een schimmenbestaan, en sloofden zich uit om het de vader zoveel mogelijk naar zijn zin te maken. Op die manier werd de Kretenzische held voor zijn familie een meedogenloze tyran. Ook de zoon moest stevig in zijn schoenen staan om zich tegenover hem te affirmeren. Jongens met een te zacht en gevoelig temperament werden, door de ondraagbare druk van hun vader, bangelijk en laf, en even onderworpen als hun vrouwelijke huisgenoten.

Dat is blijkbaar met Kazantzakis het geval geweest. Uit zijn hele werk blijkt een vrees voor zijn vader : nooit heeft hij gedurfd aan hem te weerstaan, "nee" te zeggen. Hij heeft enkel geleerd zich te onderwerpen, en de moeilijkheden uit de weg te gaan : te vluchten. Het is precies deze karaktertrek, volgens de wel erg ikonoklastische, psychanalytisch georiënteerde studie van zijn leven en zijn werk door L. Zografou (zie de bibliografie), die hij zal proberen te sublimeren tijdens zijn "eindeloze zoektocht". Of die zoektocht inderdaad exhaustief kan verklaard worden door de manier waarop zijn per-

soonlijkheid in zijn kinderjaren gevormd is, is één probleem : heel wat "hagiografen" van Kazantzakis wijzen deze hypothese af. Of die hypothese, als ze juist is, afbreuk moet doen aan de waarde van de zoektocht, is een ander probleem : moet men inderdaad de biografische achtergronden kennen om een oeuvre te beoordelen?

Maar wat vaststaat is dat Kazantzakis het in al zijn werken heeft over vaders die de man in hun zoon doden, die zelf verantwoordelijk zijn voor het uitdoven van hun nageslacht : het ergste wat een Kretenzische man kan overkomen. In zijn jeugd, veeleer dan in zijn opeenvolgende wereldbeschouwingen, ligt zeker ook de wortel voor zijn gestoorde relatie met vrouwen, die andere τόπος in al zijn werken. Maar goed, laten we eerst zijn biografie bekijken, en zien hoe hij tot die wereldbeschouwingen komt.

Tijdens de periode van de troebelen in Kreta wijkt zijn familie uit naar Naxos : gedurende bijna twee jaar is hij leerling in een Franse patersschool. Deze periode is enorm belangrijk voor zijn verdere ontwikkeling : niet alleen leert hij daar vloeiend Frans, maar hij maakt ook kennis met de Franse cultuur en literatuur, wat hem na zijn terugkeer in Iraklion tot een andere wereld doet behoren dan zijn schoolkameraadjes, voor wie de aankomst van prins Georgios uiteraard niet heeft geleid tot een verandering van hun essentieel oriëntaalse samenleving. Vanaf dat ogenblik is de jonge Nikos zich ervan bewust, dat hij verschillend is van, ja zelfs hoog verheven is boven, de anderen. Kreta wordt hem te benepen. Zijn existentiële, haast obsessionele nood aan expatriëring vindt hier wel zijn oorsprong.

Verdere karaktertrekken die we hier zien ontstaan zijn zijn allesverslindende ambitie en zijn drang naar heroïsme. Zijn kinderjaren baadden in een klimaat van haat voor de Turken, van terreur voor de christenen, van opstootjes en slachtpartijen. Maar wanneer hij de leeftijd bereikte waarop hij had kunnen deelnemen aan die heilige oorlog, die eeuwenlang de Kretenzische mentaliteit geboetseerd had, was die oorlog net gedaan. Kazantzakis hongerde naar roem op dezelfde manier als een Julien Sorel na de Napoleontische oorlogen. Aan de basis van zijn roemzucht ligt dus een frustratie.

Zijn ambitie en zijn schrik voor zijn vader maken van hem een leerling, en vervolgens een student, met uitstekende resultaten. Zijn vader wil dat hij rechten studeert, en ondanks zijn dodelijke afkeer daarvoor gehoorzaamt Kazantzakis. Het jaar waarin hij afstudeert publiceert hij zijn eersteling, de novelle "Ὀφίς καὶ κρῖνο" ("Slang en lelie"). De kritiek is het erover eens dat de schrijver veel talent heeft, maar ook dat hij een ziekelijke fantasie heeft, die op frustratie wijst : de schrijver moet wel erg ver van de lippen van zijn vriendin zijn om aan zo'n delirium van verlangen en genot te lijden !

Als beloning voor zijn grootste onderscheiding mag hij in Parijs gaan studeren. Daar zien we deze jonge man, met een strikt puriteinse opvoeding, panikeren tegenover het bruisende leven van de grootstad. Hij sluit zich op in zijn kamer en leest stapels boeken. Uit de correspondenties vanuit Parijs, die hij voor een Atheense krant schrijft, kunnen we opmaken dat hij voor weinig of geen aspecten van het toch wel erg van Griekenland verschillende Parijs interesse kan opbrengen. Hij merkt maar twee fenomenen op : het socialisme, dat hij voorstelt als een vorm van hedonisme : het laat de vrije loop aan alle instincten, en maakt de kooi open voor het beest dat in ieders hart huist ; en de vrouwenemancipatie, die hem doet huiveren voor al die werkende vrouwen, wier hoofd alleen naar winst staat : hoe kunnen ze de klant aantrekken en hun glimlach zo duur mogelijk verkopen? Ook lectuur in bibliotheken ontsnapt niet aan zijn afkeurend oog ; wat zitten die meisjes daar urenlang in dikke boeken te turen, bleek, verdord en vergiftigd door de adem van al de mannen rond ze, i.p.v. thuis de warme, waardige atmosfeer van het gezin in te ademen en zo tot echtgenotes en moeders te worden ?

Gedurende zijn twee academiejaren in Parijs volgt hij de colleges van Bergson. Het onderricht van Bergson is een revelatie voor Kazantzakis, omdat het komaf maakt met het determinisme. Het leven is volgens Bergson een voortdurende schepping : de "élan vital". Heel de geschiedenis van het leven tot aan de mens is een gigantische inspanning van de "élan vital" om de materie te verheffen, om een wezen te scheppen dat vrij is van het onbuigzame mechanisme van de inertie. De vrije wil, de "élan vital", de verheffing van de materie tot geest zijn sleutelbegrippen in het denken van Kazantzakis die hij aan Bergson dankt. In Parijs diept hij ook zijn kennis van zijn grote voorbeeld, Fr. Nietzsche, uit. Wat hem bij Nietzsche aanspreekt, wordt samengevat in de conclusie van de ὑψησιᾶ (iets als onze hogere aggregatie) die hij, terug in Athene, aan Nietzsche wijdt :

"De filosoof moet door heel het nihilisme trekken en daarbij alle waarden die tot dusver heersen verwerpen; hij moet er andere oprichten, die het leven en deze wereld zullen rechtvaardigen, en dierbaar maken. Hij moet met enthousiasme het leven verdraaglijk maken, geheel het leven, met al zijn schoonheid en al zijn lelijkheid, het kwaad in dezelfde mate als het goede, moraliteit evenzeer als immoraliteit - het komt erop aan dat de antinomieën het leven intenser en harmonieuzer maken, en de mens verheffen naar altijd grotere hoogten. Het doel moet zijn : de eeuwige en permanente neiging van de mens tot realisering van een nieuw type van wezen, superieur en sterker, die zelf niets anders zal zijn dan een overgang naar een ander, nog volmaakter type, en dat alsmaar door, zonder ophouden - want sublimiteit kent grens noch einde."

2. Huwelijk.

Een jaar na zijn terugkomst uit Parijs, in 1910, besluit hij samen te gaan wonen met Galatea ("Lalo") Alexiou, een meisje dat hij had leren kennen tij-

dens zijn gymnasiumtijd. Galatea kwam, in tegenstelling met Nikos, uit een verfijnde, kunstzinnige familie. Haar ouders speelden een belangrijke rol in het ontstaan van een intellectueel leven in Iraklion. Haar oudste zus, Παδομάνθη, speelde uitstekend viool. De drie andere dochters schreven.

Galateá was een levendig en lachgraag meisje, kerngezond, vol enthousiasme, met een vierkantig, evenwichtig verstand en heel progressieve ideeën. Een en al oprechtheid en durf, geen enkele abstracte of metafysische bekommernis. Je zou kunnen zeggen dat zij een vrouwelijke Zorbás is, die weet te leven en te beminnen. Zij is dus in alles het tegendeel van Nikos; ze houden daarom niet minder passioneel van elkaar, maar een huwelijk is ondenkbaar. Vader Kazantzakis beschouwt het als een natuurlijk gevolg van de hele opvoeding die hij aan zijn zoon gegeven heeft, dat hij vetorecht heeft over de keuze van een echtgenote. En afgaande op zijn gedachtenwereld tot dan toe, moest Nikos dat ook wel vinden, ware het niet dat hij van Galatea hield en niet meer zonder haar kon.

De oplossing voor het dilemma brachten, als een deus ex machina, de "moderne ideeën". Ideeën, die eigenlijk niet enkel "modern", maar tot voor kort ronduit extremistisch waren, ook in West-Europa : hij stelt haar namelijk voor om wel samen te leven, maar zich toch boven de "kruideniersgewoontes" te stellen van een huwelijk dat door een of andere weerzinwekkende pope ingezegend wordt. De echte reden, het "njet" van zijn vader, vermeldt hij niet tegenover Galatea, die dat natuurlijk wel doorheeft, maar geen keuze heeft. Zo wordt Kazantzakis, door zijn familiale blocage, in de armen van de meest gedurfde ideeën gedreven, die, zoals blijkt uit zijn Parijse correspondenties van nauwelijks een jaar tevoren, radicaal indruisen tegen zijn viscerale overtuiging.

Het ongetrouwde samenwonen blijkt echter, na een jaar, een te zware schande voor Galatea. Bovendien wordt haar nood aan tederheid en lichamelijke door Nikos afgewezen als een doodzonde. Hij is constant actief buitenshuis, en ook wanneer hij thuis is, is Galatea nog alleen. Na een lange zomervakantie in Kreta in 1911, wil ze getrouwd naar Athene terugkeren. Nikos geeft toe : hij huwt met haar in de kapel van het kerkhof van Iraklion, de enige kerk waar hij hoopt dat zijn vader het niet in zijn hoofd zal halen om hem eruit te halen. De enige vertegenwoordiger van beide families is vader Alexiou. Terug in Athene verlaat Nikos nauwelijks zijn werkkamer. Hij ontvangt zelfs de vrienden niet die het jonge paar komen opzoeken.

Wel hunkert hij steeds maar naar reizen, die telkens langer duren. Tijdens zijn afwezigheid schrijft hij haar ontroerende, lyrische brieven. Maar merkbaar kan hij die liefde niet uiten in haar aanwezigheid. De echtgenoten

zijn te verschillend : terwijl zijn eindeloze onrust hem nooit toelaat zich ergens te installeren, is zij huiselijk als een kat : zij is gewend aan de warme atmosfeer van haar vaders huis. Wanneer hij tussen mei 1922 en januari 1924, 20 maanden in Wenen en Berlijn doorbrengt, dringt hij er op aan dat ze hem komt bezoeken, een verre, buitenlandse reis, waar ze zich maar met veel moeite kan toe bewegen. Maar hij vreest dat zijn eigen kamer haar niet zal aanstaan, en huurt een kamer bij Griekse kennissen, op vijf minuten. Zo zal ze ook minder alleen zijn... Deze merkwaardige gang van zaken maakt dat we er ons niet over verwonderen dat Galatea al na enkele weken terug naar huis reist. In haar geromanceerde autobiografie "Ανθρωποι και Ὑπεράνθρωποι" ("Mensen en Übermenschen") lezen we dat ze van elkaar afscheid nemen als simpele kennissen. In diezelfde autobiografie lezen we ook haar brief, waarin ze bij Kazantzakis op scheiding aandringt. Ze constateert dat, als ze alle dagen optelt die hij, op veertien jaar huwelijk, samen met haar heeft doorgebracht, ze amper tot vier jaar komt :

"Het leven is voor jou papier, een pen, je bureau, je stoel, en boeken. Het leven rondom je dient je tot niets. Of het er nu is of niet heeft voor jou geen enkel belang. Nefertiti, met haar 4000 jaar, Judith, Klytaimnestra, keizerin Theodora interesseren je meer dan om het even welke vrouw van vandaag."

3. Christus, Boeddha en Zorbás.

Kazantzakis, die zich zelf niet slecht voelde bij deze toestand, laat zich overtuigen. De scheiding wordt in 1926 uitgesproken. Daarmee verdwijnt Xanthippe van de scène; vanaf nu laten we Sokrates zelf aan het woord. Een mens leeft niet van brood alleen. Voor een gelukkig huwelijk heb je geen religieus gevoel nodig ; zo'n gevoel hangt samen met noden die tot een verdere horizon behoren. Kazantzakis is, in tegenstelling met Galatea, een religieuze ziel. Zijn eerste reis zonder haar, na zijn huwelijk, in 1914, voert hem in het gezelschap van Angelos Sikelianos, de grote Apollinische lyricus die hij juist tevoren ontmoet had, naar de "Αγιον Όρος, de Heilige Athosberg, op zoek naar Christus in de kloosterstaat. Deze reis, aangevat in grote geestdrift, draait uit op een ontgoocheling : de realiteit van de christelijke ascese in deze kloosters bestaat grotendeels uit nauwelijks verdrongen gevoelens van lust en van haat, die de weldoorvoede monniken koesteren in hun donkere gevangenis.

Wat Kazantzakis zoekt in Athos, is een grote vriend, of een grote vijand, alleszins iemand groter dan hijzelf, met wie hij kan vechten. Tijdens zijn tocht vindt hij enkel een Christus die vroeger gevochten heeft, maar nu een hongerige dakloze geworden is, die zijn bloedende handen uitsteekt naar de onverschillige monniken. Hij begrijpt dat Christus om hulp roept : het is aan de

mens om hem te redden. Broeder Ignatius, een monnik die hij ontmoet, beweert God te hebben gevonden door toe te geven aan de zonde van de vrouw : volgens Ignatius leidt enkel de weg van de zonde naar God. Maar dat is voor Kazantzakis al te gemakkelijk. Is God niet veeleer zo wreed om aan de mens een weg op te leggen die neerkomt op een vernederende martelgang? Het komt erop aan een nieuwe gebodentafel te vinden, om deugden en ondeugden te herklasseren. Hij begint aan een zoektocht, waarvan het resultaat 'Ασκητική ("Ascese") zal zijn.

De teleurstelling in het christendom leidt hem recht naar Boeddha. Boeddha biedt een uitweg uit het dualisme lichaam-geest waar Kazantzakis zo onder gebukt gaat. De boeddhistische heilsleer speelt voor Kazantzakis de rol van de toverfluit van de oude Hindoe-exorcist die hij ergens ten tonele voert : wanneer de avondschemering over het dorp valt, komt hij uit zijn hut en speelt een zoete melodie die de zielen geneest. Om die melodie te horen buigt Kazantzakis zich dagen en nachten lang over de teksten van Boeddha. Hij vindt er bedaring in, een bevrijding van zijn verlangens en zijn passies, van angst en illusies; hij vindt er ook harmonie, dank zij het begrip voor, het medelijden met, alle dingen, die sleutel van het boeddhisme : de lichtende zuiverheid die men bereikt wanneer men geheel zijn wezen heeft leeggemaakt, wanneer men zich bevrijd heeft van de last van zijn lichaam, dat gedoemd is om te vervallen en te sterven. "Verhef uw geest boven verlangens en hoop en dan zult ge, nog levend, binnentreden in de gelukzaligheid van het niet-bestaan, het nirvāṇa."

Kazantzakis is niet onverdeeld gelukkig met de fascinatie die Boeddha op hem uitoefent; hij is eigenlijk op zoek naar onsterfelijkheid, niet naar deze zoete aanvaarding van de dood. Hij voelt de Kretenzische vechtersbaas in zich rebelleren tegen deze wet van de fataliteit. De roman Zorbás, geschreven in 1943, behandelt juist het conflict tussen de dionysische levensdrang, verpersoonlijkt door Zorbás, en het berustende nihilisme dat Kazantzakis aankleeft in 1917, op het ogenblik dat hij samen met Zorbás een bruinkoolmijn exploiteert in de Mani.

Georgios Zorbás was afkomstig uit Makedonië, toen dat nog onder Ottomaans gezag stond. Zijn vader was een welgestelde boer, met akkers en tuinen, geiten en schapen. Maar hij kreeg het aan de stok met een belangrijke Turk, waardoor hij moest verhuizen. Hij verkocht al zijn bezittingen, en begon opnieuw. Dat lukte, maar toen verloor hij zijn vrouw. Omdat hij het niet meer zag zitten, trok hij als monnik naar Athos, en liet alles over aan zijn zoon Georgios, die in Kazantzakis' roman tot "Alexis" wordt. Deze stelde het wel, tot een cholera-epidemie al zijn bezittingen te niet deed. Daarom trok hij naar een metaalmijn bij Athos, waar hij door ervaring expert werd. Zo werd hij de rechterhand van zijn ploegbaas, maar hij maakte diens dochter zwanger.

Hij trok met haar weg, wat de ploegbaas tot zelfmoord bracht door opzettelijk midden in een dynamitering te blijven. Zorbás keerde terug en werd zelf ploegbaas, maar zijn vrouw stierf. Bovendien werd in 1912-3 in Makedonië een destructieve bevrijdingsoorlog gevoerd. De mijn waar hij werkte sloot. Zorbás deed van alles om zijn acht kinderen aan eten te helpen, maar schoot nergens wortel. Tenslotte zette hij zijn kinderen af bij zijn broer, die dokter was, en trok in 1915 als monnik naar Athos, zoals zijn vader. Daar kwam hij dus in contact met Kazantzakis, die in oktober 1915 weer naar Athos was gegaan.

Kazantzakis wou daar een onderneming van houtexploitatie opzetten, om zo een lang verblijf in een hermitage daar te kunnen bekostigen. Het bericht van die houtexploitatie had onmiddellijk als een vuurtje gelopen in de omgeving, en Zorbás, die naar actie snakte in al die contemplatieve inactiviteit, had hem opgezocht. Maar Kazantzakis zag vlug in dat hij zich veel te dicht bij de dreigende frontlijn bevond ; in 1916 werd het oorlogsgevaar alsmaar groter, en de mobilizatie van zijn leeftijdsklasse alsmaar waarschijnlijker. Nu was hij een fijngevoelige ziel : hij zei nooit in zijn leven met een geweer geschoten te hebben. Hij wou geen legerdienst doen, en zag als middel daartoe het reglement, dat al wie in een mijn werkte, vrijgesteld was : dat werd gezien als een soort vervangende economische dienst voor het vaderland. De mijnen waren daarom ook erg gegeerd, en niet alleen omwille van een eventueel vooruitzicht op winst (door de geallieerde blokkade was er immers grote nood aan kolen, waardoor die op de zwarte markt verhandeld werden).

Kazantzakis stak daarom zijn geld in de mijn van Prastová, in de Mani, de middenste punt van de Peloponnesos, samen met Farandatos, ook een pas afgestudeerde advocaat, en met enkele echte kapitalistische maatschappijen van de Piraeus en Volos. In de Mani deed hij in 1916 beroep op Zorbás. Deze aarzelde geen moment, en bracht ook zijn familie mee over. Kazantzakis bracht de hongerwinter van 1916-7 door in de paradijselijke Mani, en keerde zich volledig af van de uitbating van de mijn, die al van vroeger bekend was, maar slechts arme bruinkool bevatte : ze was in vreedstijd totaal onrendabel. Kazantzakis liet de mijn over aan Zorbás; zelf bracht hij zijn dagen door met lezen en met het schrijven van zijn "Βούδα". Hij had zich een barak laten installeren, zo'n 2 à 3 meter boven het strand (een droomuitzicht!); daarin stond enkel een planken bed, een stoel en een tafeltje, waarop hij zijn papier en zijn boeken legde : Tolstoj, Dostojefski, Homeros, Dante, Bergson, en Nietzsche. Hij at heel weinig, en had haast geen contact met de dorpelingen en de arbeiders : hij is maar één keer in de kerk gezien. Enkel met Zorbás had hij uitgebreid contact. Met hem at hij 's middags en 's avonds, en praatte hij urenlang over God, Vrijheid, Vaderland, Liefde, de Vrouw, het Onzichtbare, de Toekomst, enz. Zoals hij het in zijn roman zegt :

Γουρλώνει κάθε τόσο τὰ μάτια, πράματα, πού τὰ ἔχουμε ἐμεῖς συνηθίσει καὶ τὰ προσπερνοῦμε ἀδιάφοροι, ὀρθώνονται μπροστὰ ἀπὸ τὸ Ζορμπᾶ σὰ φοβερὰ αἰνίγματα. Βλέπει μιὰ γυναίκα νὰ περνάει καὶ σταματάει μὲ τρόμο : "Τί μυστήριο εἶναι ἐτοῦτο ; ρωτάει. Τί θὰ πεῖ γυναίκα, καὶ γιατί νὰ λασκάρει ἔτσι τίς βίδες τοῦ μυαλοῦ μας; Τί νὰί πάλι αὐτό - δὲ μοῦ λές ;" "Ὅμοια γουρλώνει καὶ ρωτάει κοιτάζοντας μὲ κατάπληξη ἕναν ἄνθρωπο, ἕνα ἀνθισμένο δέντρο, ἕνα ποτήρι δροσερὸ νερό. "Ὅλα τὰ βλέπει ὁ Ζορμπᾶς, κάθε μέρα, γιὰ πρώτη φορά. (...)"¹

Δὲ μιλοῦσα ἐνιωθα, γρικώντας τὸ Ζορμπᾶ, ν' ἀνανιώνεται ἡ παρθενιά τοῦ κόσμου. "Ὅλα τὰ καθημερινὰ καὶ τὰ ξεθωριασμένα ξανάπαιρναν τὴ λάμψη πού εἶχαν τίς πρώτες μέρες πού βγήκαν ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Θεοῦ. Τὸ νερό, ἡ γυναίκα, τὸ ἄστρο, τὸ ψωμί, ξαναγύριζαν στὴν ἀρχέγονη, μυστηριώδη πηγή.." ²

Van tijd tot tijd spert hij zijn ogen open, en dingen waaraan wij gewoon zijn geraakt en waar we onverschillig aan voorbij lopen, rijzen voor Zorbás op als vreselijke raadsels. Hij ziet een vrouw voorbijgaan en blijft vol vrees staan : "Wat voor een mysterie is dit?" vraagt hij. "Wat wil dat zeggen, "vrouw", en waarom maakt ze de vijzen van ons verstand los? En zeg eens, wat is dit nu weer?" Dezelfde vragen stelt hij zich, met opengesperde ogen, bij het zien van een mens, een boom in bloei, een glas fris water. Zorbás ziet alles, elke dag opnieuw, voor de eerste keer.(...)

Ik zweeg, en voelde, terwijl ik naar Zorbás luisterde, hoe de wereld opnieuw maagdelijk werd. Alle dagelijkse, verbleekte dingen kregen opnieuw de glans van de eerste dagen, toen ze juist uit Gods handen kwamen. Water, brood, de vrouw, de sterren, alles keerde terug naar de geheimvolle oerbron.

Zorbás zegt hem :

"καταλαβαίνεις, κι αὐτὸ θὰ σὲ φάει!" Ἄν δὲν καταλάβαινες, θὰ ἴσουν εὐτυχισμένος. Τί σοῦ λείπει; Νέος εἶσαι, παράδες ἔχεις, μυαλὸ ἔχεις, γερὸς εἶσαι, καλὸς ἄνθρωπος εἶσαι, τίποτα δὲ σοῦ λείπει. Τίποτα δὲ σοῦ λείπει, νὰ πάρει ὁ διάλογος! Μονάχα ἕνα εἶπαμε, ἡ τρέλα. Κι ἄμα σοῦ λείπει αὐτό, ἀφεντικό ..." ³

"Jij begrijpt; dat is je ongeluk. Als je niet begreep, zou je gelukkig kunnen zijn. Je bent jong, je hebt geld, je bent sterk en verstandig, er ontbreekt je niets, helemaal niets... behalve waanzin. En wanneer er geen waanzin is, baas..."

De waanzin waar Zorbás het over heeft licht de dingen uit hun dagelijkse sleur en geeft ze hun oorspronkelijke glans terug. Kazantzakis begint te begrijpen dat vlees, brood en wijn de grondstoffen van de geest zijn. Maar van zodra Zorbás weer weggaat is de betovering gebroken, en Kazantzakis blijft

¹ Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ (geciteerd uit de vijfde druk, Athene, 1959), p. 72

² Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ, p. 73

³ Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ, p. 355

zichzelf. Ondanks de harde woorden voor het boeddhisme die je in zijn autobiografie leest, en de strijd die hij ermee zegt gevoerd te hebben, heeft het boeddhisme, dat nauw aansloot bij zijn persoonlijkheid, ook in vergaande mate zijn wereldbeeld bepaald. Het doel van zijn zoektocht is immers de absolute vrijheid, en Boeddha levert hem het middel om die te bereiken, namelijk door zich te bevrijden van zijn hatelijke "ik", van zijn vrees en van zijn hoop. Hij had erg geleden onder zijn onvermogen om materie en geest met elkaar te verzoenen; Boeddha leert hem dat beide onbestaande fantasmen zijn, die elkaar achtervolgen, zich met elkaar verenigen en weer verdwijnen. Hij droomt ervan van nabij deel te hebben aan het universele lijden, en Boeddha toont hem de weg daartoe, door zelfontheching en medelijden met alle dingen. Zo blijft Kazantzakis zich nog vele jaren bezighouden met Boeddha: in 1924 schrijft hij een tragedie "Boeddha", en hij wijdt heel de 18de rapsodie van zijn "Odyssee" aan Boeddha.

De 8ste mei 1919 wordt hij door eerste minister Venizelos benoemd tot directeur-generaal van het pas opgerichte ministerie voor hulp aan de vluchtelingen. In juni al verlaat hij Athene als hoofd van een missie ter repatriëring van 150.000 Grieken die door de bolsjevieken en de Koerden beestachtig behandeld worden in de Sovjetrepublieken van de Kaukasus (Armenië, Georgië, Azerbeidjan). Deze reddingsoperatie van het Griekse ras, die door Kazantzakis tot een goed einde wordt gevoerd, vindt zo'n dertig jaar later een echo in "Christus wordt weer gekruisigd" (cf. infra). Een beeld van de aankomst in Batoem (Georgië), de haven waar de vluchtelingen op de boot naar Griekenland gezet worden, van alle Grieken van Kars (in Armenië) blijft voor altijd in zijn geheugen gegrift en wordt in deze roman geboekstaafd: het beeld van een kolonne Grieken met al hun bezittingen, hun dieren en hun werktuigen, met aan hun hoofd de pope met het Evangelie in zijn handen.

Gedurende de volgende jaren doorkruist hij Griekenland; tijdens deze reizen plukt hij, zoals hij zelf zegt, de woorden uit de mond van het volk. Hij is van plan het woordenboek op te stellen van een echte panhelleense taal, steunend op alle Nieuwgriekse dialecten. In de Katharevousa, de enige taalvorm die in zijn tijd op school werd onderwezen, ontbreken immers gehele componenten van de woordenschat: die van boeren, vissers, ambachtslui, die van flora en fauna, die van de zee. Kazantzakis gebruikt die volkse dialectale woorden ook in zijn literaire werken, waardoor zijn taal uiteraard iets kunstmatig krijgt: de gecultiveerde lezer kent heel wat van die woorden niet. Zo komt het misverstand tot stand dat Kazantzakis een regionaal schrijver is die in een onbegrijpelijk Kretenzisch dialect schrijft.

Gedurende zijn reizen in Griekenland komt hij telkens weer diep onder de indruk van de naakte schoonheid van het landschap, van de spirituele kwali-

teit van het Griekse licht. Dankzij dat licht is de mens erin geslaagd om klaar te zien : om de dingen te ordenen, om een universum, een *kosmos* te construeren. En κόσμος is niets anders dan harmonie. Alles in Griekenland spreekt de mens aan in een haast menselijke taal. De troebele kreet van het Oosten is gepasseerd door het Griekse licht, en is zo menselijk geworden, is Λόγος, Woord geworden. Griekenland is de filter die de slavernij heeft omgevormd tot vrijheid, het primitieve instinct tot liefde, en de beestachtige kreet tot gedachte. Dàt is voor Kazantzakis het Griekse mirakel, maar ook de Griekse verantwoordelijkheid : de zending van Griekenland tussen Oost en West.

In deze geestesgesteldheid vertrekt hij in 1922 naar Wenen. Deze reis, die bijna twee jaar zal duren, betekent een breekpunt in zijn zoektocht : het einde van zijn periode van "aristokratisch nationalisme".

4. Berlijn : "Ascese"

1922 is voor Griekenland het jaar van de Καταστροφή, de nederlaag in Afion-Karahisar, in het Anatolische binnenland, tegen het voor de eerste keer nationaal Turkse leger van Kemal Atatürk. De Καταστροφή is de evacuatie in paniek van anderhalf miljoen Grieken uit Smyrna en het gehele gebied errond, dat nochtans door de Geallieerden aan Griekenland was toegewezen : het einde van de Μεγάλη Ίδέα, de nationale mythe van een Griekse staat aan weerszijden van de Egeïsche Zee.

In Wenen, en een paar maanden later in Berlijn, treft Kazantzakis een maatschappij aan die door de nederlaag van 1918 totaal ontwricht is geraakt : oneindige inflatie, opstootjes, politieke moorden, hongersnood, werkloosheid, chaos, het geloof van de mensen op het nulpunt. Kazantzakis wordt geconfronteerd met huiveringwekkende toestanden. In een brief aan Galatea vertelt hij dat er in Wenen een speciale politiedienst is opgezet om de mensen te beletten zich 's nachts in de Donau te gooien. Maar er zijn er toch veel die aan de waakzaamheid van de politie ontsnappen, vooral moeders met hun kinderen.

Hij ontdekt een afschuwelijke werkelijkheid, die hem ondersteboven gooit, hij wordt zich niet alleen bewust van de miserie van de wereld, maar hij krijgt ook wroeging over zijn eigen comfortabele situatie, wat hem bewust maakt van de plicht om iets te doen. Boeddha had hem geleerd genot en leed te minachten, te denken dat honger en kou maar illusies waren. Maar het contact met deze ellende maakt hem wakker uit de Boeddhistische droom.

Nu was dat schouwspel van miserie uiteraard niet nieuw : het Kreta van de bevrijdingsoorlogen en het Griekenland van de Balkanoorlogen en van de

Wereldoorlog kende uiteraard ook verweesde families, oudstrijders op kruiken, honger, armoede en wanhoop. Wat nieuw is hier is dat de ellende met de opstootjes en de massabetogingen het gezicht van een opstand aanneemt. "Mijn Kretenzisch bloed", zegt hij, "had revolutie geroken en was aan het koken gegaan. Ik had vóór mijn ogen de eeuwige vijanden gezien, vrijheid en slavernij". Het ging hier niet meer om de Turkse onderdrukker, maar om een andere, nog wildere vorm van onderdrukking. Deze keer is de strijd op maat van zijn ziel gesneden : het gaat niet meer om Kreta, maar om een gevecht op wereldschaal, met als inzet een hele beschaving. De sociale revolutie raakt hem op één van zijn gevoeligste plekken : zijn gevoel van verantwoordelijkheid, dat een enorme vlucht zal nemen : het zal niet enkel meer zijn ras, maar de mensheid, de hele aarde omvatten.

Op een congres over de hervorming van de opvoeding ontmoet hij een jonge vrouw van Pools-Joodse afkomst, Rachel Libstein. Deze Joodse studente is erg belangrijk in het leven van Kazantzakis : niet alleen voor de intensiteit van hun persoonlijke relaties, maar ook omdat ze hem introduceert in haar groep van Pools-Joodse vriendinnen : hier wordt hij ingewijd in de cultus van de revolutie, in het geloof in het communisme. Hier ook doet hij zijn fascinatie voor het Judaïsme op.

Vanaf nu zien we in zijn werk telkens twee totaal verschillende types van vrouwen die hem fascineren. Er is enerzijds de vrouw die tot zonde probeert, warm en begeerlijk, maar die telkens met veel omhaal afgewezen wordt ; hij zal trouwens in zijn werken nooit aan de verleiding weerstaan om ze ook metterdaad te laten ombrengen. Het andere type is de harde, magere Joodse, met de zee in haar ogen en een brandende hartstocht : een totalitaire en veeleisende vrouw, die van de man het absolute vraagt maar het hem ook geeft. Beide types komen voor in de roman "Christus wordt weer gekruisigd" : enerzijds de lustige weduwe die effectief afgemaakt wordt, en anderzijds de Joodse, de enige vrouw met wie pope Fotis zich bezoedeld heeft, maar heel deze passage ontbreekt in de Nederlandse vertaling.

Kazantzakis zelf schrijft, in zijn dagboek van 1922-1923, het volgende over zijn relatie tot "de Vrouw" :

Στις πιο κρίσιμες θρησκευτικές στιγμές μου, μιὰ γυναίκα ἦταν μαζί μου (Gandria, Berlin). Ἴσως γιατί οἱ θρησκευτικές κρίσεις ξεσποῦνε στην ἐπαφή τῆς γυναίκας. Κι εἶναι ἡ ἴδια αἰώνια γυναίκα μὲ τις ἐφήμερες ἀτομικές μάσκες, μὲ διάφορα ὀνόματα, ἔθνη.

Op mijn meest kritieke religieuze momenten was er telkens een vrouw in mijn buurt, wellicht omdat religieuze krisissen precies uitbreken door het contact met haar. En het is dezelfde eeuwige vrouw, onder een efemer persoonlijk masker, met andere namen, andere nationaliteiten.

En in een brief aan Prevelakis, in 1929, vanuit Moskou :

Οἱ μόνες ψυχές ποῦ μοῦ μένουν θερμές, πιστές καὶ μὲ βοηθοῦν, ἀνήκουν σὲ γυναικεῖα σώματα. Κι αὐτὸ εἶναι ἐμπόδιο· ὡς ἓνα σημεῖο εἶναι συνεργασία κι ἔπειτα γίνεται "ἀνθρώπινη εὐτυχία", δηλαδή ξεπεσμός.

De enige zielen die me een warm en trouw hart blijven toedragen, en die me helpen, horen bij vrouwenlichamen. En dat is een hindernis; tot op een bepaald punt gaat het om samenwerking; maar daarna gaat het om menselijk geluk, met andere woorden om verval...

Kazantzakis komt in Berlijn terecht in het hart van de Europese geschiedenis van de 20ste eeuw; twee van deze Joodse vriendinnen vinden een vreselijke dood in Moskou, in 1936, ten tijde van de Stalinistische zuiveringen; één wordt door de nazi's neergeschoten. De overlevenden zijn naar Israël gegaan. Maar in het Berlijn van 1923 is het voor deze groep van Joodse communistische studentes dat hij een pamflet wil schrijven, waarin hij hun zijn strijdende god wil tonen. Dit pamflet wordt een boekje van 90 bladzijden, dat hij 'Ασκητική ("Ascese") noemt, met als ondertitel "Salvatores Dei" : het groeit uit tot een cruciale en beslissende ervaring voor zijn auteur. Het is zijn bedoeling om al zijn vroegere inzichten, met al hun tegenstrijdigheden, te integreren. Vanuit een lange boeddhistische meditatie komt hij immers terecht in een kolkend, gerevolteerd milieu. Zijn radicale kristelijkheid, die hij goed kan verenigen met zijn boeddhistische meditaties, staat tegenover de opvatting van Plato, volgens wie de schepping een fragmentatie is, dus een vermindering, en het erop aan komt terug op te klimmen tot het principe van het Goede, opvatting die lijnrecht staat tegenover de Joodse traditie die in de schepping vooruitgang en evolutie ziet. En Marx en Lenin vergemakkelijken de synthese uiteraard niet.

Het tweede deel van 'Ασκητική, de Tocht, is in feite een voorstelling van het conflict tussen Plato en de Bijbel. Kazantzakis verwerpt de terugkeer naar het vertrekpunt, dat God zou zijn; hij stelt integendeel dat de mens God moet helpen om vooruit te gaan. Hij moet hem ondersteunen bij zijn moeilijke opgang door de materie heen, om hem daar helemaal van te bevrijden : het Hebreeuwse standpunt, dus, dat neerkomt op een filosofie van de geschiedenis, zoals bij Paulus en bij Marx. De Val is dus niet een onmiddellijk gevolg van de Schepping, maar wel een etappe in de vooruitgang vanaf de Schepping. De dood is dan niet meer een onverklaarbaar einde, en een "terugkeer" ; het is enkel het einde van een etappe tijdens welke God, met de hulp van de mens, een stap vooruit is gekomen.

Hier komt Kazantzakis bij het dilemma van de keuze tussen actie en meditatie. Hij komt tot het inzicht dat het zichtbare, het stoffelijke maar tekens zijn,

en dat in, of achter, de planten, de dieren, de lichamen, een vonk gevangen zit, die de mens moet bevrijden : zo elimineert Kazantzakis (in het spoor van de Kabbala en van Hegel) de dualiteit ziel-lichaam. Actie, strijd is zinloos en krachtloos als ze nergens op gericht is. Actie is maar gemotiveerd als ze teruggaat op meditatie, op spanning. Wanneer een mens zozeer geconcentreerd is dat hij in zichzelf de stem hoort van de gevangen vonk die om hulp roept, dan pas kan en moet hij zich op weg begeven. Dat is het beslissende ogenblik van de Visie, die zin geeft aan de evolutie van de mens, aan de Tijd, aan de Geschiedenis. De waarneming van God maakt de waarnemer tot God en staat hem toe om, ondanks de broosheid van de vergankelijke stoffelijke middelen waarover de mens beschikt, voortdurend zichzelf te scheppen, vrij, samen met, maar ook ten bate van God, die in eenzelfde beweging scheidt en gescheiden wordt.

In deze opvatting van de eigen bevrijding van de mens vindt Kazantzakis zowel Marx als de profeten van Israël. De Actie dringt zich op, als vrucht en aanvulling van de meditatie. De actie eist de afwijzing van alle materieel of moreel comfort, van alle neiging tot gelukzalige bevrediging, en de grootst mogelijke waakzaamheid tegenover tekortkomingen, zowel van de mens als van God. Want de mens is de "medearbeider" van God : wie zwak wordt trekt heel de mensheid mee in de ondergang. Om zo een verantwoordelijkheid op zich te nemen is de liefde de enige steun, het enige wapen. We zijn hier ver van de neoplatonische desintegratie in de Schepping. De tijd is nu rijp voor Inzicht. Vanaf dat ogenblik is er niets anders meer dan het onzegbare, de Stilte, het stomme heroïsme.

Het boekje wordt in Griekenland erg koel onthaald : de letterkundigen vinden het te traditioneel in zijn poëtica, terwijl de linkse milieus het apokalyptische karakter niet kunnen pruimen. Toch is 'Ασκητική de sleutel voor heel het oeuvre van Kazantzakis ; zelf zegt hij van heel zijn verdere werk dat het niet meer is dan een commentaar, een illustratie van 'Ασκητική. In 1928, wanneer hij de definitieve versie publiceert, is zijn spirituele ervaring dus voltooid.

5. Breuk met het communisme

Maar vooraleer hij zich aan zijn levenswerk zet, moet hij zich eerst nog bewust worden van het misverstand, waarop zijn bekering tot het communisme gebaseerd was. Na zijn twee jaar Wenen en Berlijn, onderneemt hij drie reizen naar de Sovjet-Unie. De tweede keer nog, voor de tiende verjaardag van de Octoberrevolutie, in een onbeschrijfelijk enthousiasme; de volgende keer gaan zijn ogen meer open voor mistoestanden.

In feite is het zo, dat de politieke theorie van het communisme, en vooral dan haar materialistische fundament, hem nooit volledig overtuigd heeft, in tegenstelling met de praxis. Dat wordt geïllustreerd door een anekdote van de eerste reis. De professor sociologie van de Moskouse universiteit analyseert zeer helder de economische factoren in de maatschappij van het Oude Griekenland, en toont aan dat de glimlach van de Korè van de Akropolis enkel aan die factoren toe te schrijven is. Terwijl het auditorium applaudisseert, kan Kazantzakis een glimlach niet onderdrukken. De jonge professor draait zich geïrriteerd naar hem toe en vraagt hem waarom hij glimlacht, waarop Kazantzakis antwoordt dat de factoren van zijn glimlach niet economisch van aard zijn.

Het misverstand, waarvan Kazantzakis zich pas geleidelijk bewust wordt, bestaat erin dat zowel Lenin als hijzelf de mens uit zijn kerker, uit de beperking van zijn toestand willen halen. Maar voor Kazantzakis heeft het overstijgen van de *condition humaine* een essentieel metafysische betekenis: het betekent dat de mens de werkelijkheid overwint, zich bevrijdt van de fataliteit die op hem weegt: het is een élan naar de onsterfelijkheid, een bovenmenselijke inspanning naar God toe.

We zijn hier duidelijk ver van het leninisme, dat de hoop van de mens uitsluitend richt op de verbetering van zijn *sociale* toestand; het leninisme houdt zich niet bezig met vragen over de *metafysische* bestemming van de mens. Men kan er zich over verwonderen dat Kazantzakis tot zo'n misverstand is kunnen komen; in feite heeft hij een onmogelijke synthese proberen te bereiken door, enerzijds, het heil van de mens binnen menselijke grenzen te houden, maar door, anderzijds, aan de sociale revolutie een perspectief te geven dat voor een communist niets anders dan wereldvreemd mysticisme kon zijn.

Tijdens zijn volgende reizen komt hij geleidelijk tot het besef van die onmogelijkheid; hij begint in te zien dat het communisme een type van mens creëert dat hem niet alleen vreemd blijft, maar dat hem tegen de borst stuit met zijn botte materialisme en zijn totale onvermogen om zich een innerlijk leven te kunnen voorstellen. Kazantzakis is er nog altijd van overtuigd dat de sociale rechtvaardigheid een noodzakelijke voorwaarde is voor de opgang van de mens; maar hij beseft ook dat hij geen mens van de actie is, en dat hij zich niet zonder ophouden voor de verbetering van de sociale toestand kan interesseren. Want, zegt hij in een brief, ik interesseer me niet voor de mens, maar voor degene die ik bij gebrek aan beter "God" noem. Hoewel hij de communistische praxis van materiële lotsverbetering nog altijd noodzakelijk acht, wil hij de cultus van de machine en van het praktische doel vervangen door een postcommunistisch, spiritueel credo.

Bij een terugblik (in 1936) ziet hij, na de nationalistische periode, een tweede periode in zijn leven, het decennium 1923-1933, tijdens hetwelke hij met dezelfde geestdrift en dezelfde emotie de rangen van links vervoegde. Op het ogenblik dat hij dat schrijft, in 1936, beschouwt hij het communisme reeds als een vorm van intellectuele schurft. De breuk is wederzijds : de Sovjet-Unie doet hem af als een mysticus en verbiedt zijn boeken.

6. De Odyssee; de romans

Vanaf het begin van de jaren '30 acht hij zich dus vrij van elke ideologie; geen enkele schaduw kijkt nog mee over zijn schouders. Hij voelt zich bevrijd van rood en van elke andere kleur. Het lot van zijn ziel - zijn verlossing - hangt niet meer samen met het lot van om het even welke idee, die immers altijd minderwaardig is t.o.v. een scheppende ziel. Zo komt hij terug tot de poëtische creatie, die voortaan zijn enige bestaansreden vormt.

Vanaf 1924 reeds was hij begonnen aan zijn "Odyssee", een epos in 24 zangen en 33333 verzen, bedoeld als een versificatie van zijn 'Ασκητική : in het licht van het voorgaande is deze Odyssee dus een theologische "summa". Van bij het begin had Kazantzakis beslist dat hij zeven versies zou schrijven : een opgang van grondstof tot afgeslepen eindproduct. Dit titanenwerk loopt pas ten einde in 1938. Ondertussen is Kazantzakis, afgezien van zijn lange reizen in het buitenland, kluizenaar geworden op het eiland Egina, waar hij ook de oorlog inclusief de hongerwinter 1941-42 doorbrengt. Daar schrijft hij ook, in 1943, zijn eerste roman (na de vele tragedies die hij al op zijn actief heeft), nl. "Βίος και πολιτεία τοῦ 'Α. Ζορμπᾶ" waarin hij zijn herinneringen beschrijft aan zijn zo vitale gezelschap van 1917, in de Mani.

Eind 1944, wanneer de Duitsers in alle haast Griekenland evacueren, ontstaat een conflict tussen het communistische en het pro-westerse verzet. Kazantzakis acht het zijn plicht te proberen de nationale eendracht en de tolerantie te beveiligen.

Hij richt daarom een verenigde socialistische partij op, en wordt minister van Staat. Maar van zodra de vereniging van de verschillende socialistische partijen verworven lijkt, neemt hij ontslag als minister, na amper 47 dagen. Terug in Egina vraagt hij zich af hoe en waarom hij in 's hemelsnaam zijn paradijs had kunnen verlaten. Daarna maakt hij nog een kortstondige carrière bij de Unesco, in Parijs, waar hij weer ontslag neemt omdat het administratieve werk hem geen tijd meer laat voor eigen literaire creatie. Hij kan, in zijn ei-

gen woorden, zijn ongeduld niet meer bedwingen om te gaan roepen in de woestijn.

In 1948, bij zijn ontslag uit de Unesco, is de burgeroorlog in Griekenland uitgedraaid op een overwinning van het pro-westerse kamp, wat in de Koude Oorlogsfeer van die jaren leidt tot een autoritair regime. Kazantzakis is niet meer gewenst in Griekenland. Hij blijft in Frankrijk, waar hij zich installeert op de Azurenkust, in Antibes (Ἀντίπολις !), dat hem doet denken aan het licht van Griekenland. Hier blijft hij de rest van zijn leven wonen, en schrijft hij nog verschillende tragedies, en al zijn overige romans.

Onmiddellijk al, in het najaar van 1948, schrijft hij "Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται" ("Christus wordt weer gekruisigd"). Deze roman heeft als decor een Grieks dorp, Lykónrissi (Λυκόβρυση), in Klein-Azië. Het is maar door heel zijdelingse opmerkingen dat we vernemen dat de handeling gesitueerd is juist na de slag van Afion-Karahisar, dus in 1922 :

εἶχαν ἀρχίσει κιόλα με λαχτάρα νὰ τὸν ρωτοῦν, νὰ μάθουν τί γίνεται, κὺρ Γιαννακό μου, ὁ κόσμος - οἱ Μεγάλες Δυνάμεις, οἱ μπολσεβίκοι, ὁ πόλεμος, οἱ σεισμοί... Χαμήλωναν τὴ φωνή τους, ἡ καρδιά του ἔτρεμε.

- Κὺρ Γιαννακό μου, τί μαθαίνεις γιὰ τὰ ἑλληνικὰ φουσάτα ποὺ ἦρθαν κι ἔφυγαν σὰν ἀστραπή ; Τί γίνονται πέρα τὰ ρωμαίικα χωριά ἀπ' ὅπου διάβηκαν τὰ εὐζωνάκια μας, τί σφαγές, τί φωτιές, τί θρῆνος! (...)

"Ἐτρεμε κι ἡ καρδιά τοῦ Γιαννακοῦ, ἦρθε στὸ νοῦ του ὁ παπα-Φώτης καὶ τὸ χωριό του ποὺ τὸ 'καψαν οἱ Τοῦρκοι νὰ ἐγδικηθοῦν καὶ ξερίζωσαν τίς ψυχές καὶ τίς διασκόρπισαν στοὺς τέσσερεις ἀνέμους... Ἀπὸ τὴ Σμύρνη ὡς τὸ Ἀφίον Καραϊσάρ, κι ἀκόμα πὸ πέρα, κάπνιζαν ἀράδα χαλάσματα τὰ χριστιανικὰ χωριά, ξεπατώνουνταν ὁ ρωμαίικος σπόρος, κιντύνευε ἡ ρωμιοσύνη...⁴

ze begonnen hem onmiddellijk vol spanning te ondervragen, om te weten hoe het er in de wijde wereld aan toe ging - de Grootmachten, de bolsjevieken, de oorlog, de aardbevingen...Ze spraken zacht, hun hart beefde.

- Meneer Giannakos, wat heb je gehoord over de Griekse legers die even snel zijn vertrokken als ze gekomen waren? Hoe staat het, daarginds, met de Griekse dorpen waar onze soldaten doorgetrokken zijn? De slachtingen, de branden, de wecklachten? (...)

Ook het hart van Giannakos beefde, hij dacht aan pope Fotis en zijn dorp dat de Turken in brand hadden gestoken om zich te wreken; alle zielen die het dorp telde hadden ze ontworteld en verstrooid over de vier windstreken...Van Smyrna tot Afion Karahisar en nog verder bleef van de christelijke dorpen niets over dan smeulende puinhopen. Het Griekse zaad werd vertrappeld, het Griekendom liep groot gevaar...

⁴ Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται (geciteerd uit de achtste druk, Athene, 1964), p. 128

Deze verwijzing, die slechts voor Grieken onmiddellijk begrijpelijk is, is in de Nederlandse vertaling (zie noot 5) helaas weggelaten, net als een aantal andere passages, die zoniet voor het verhaal op zich, dan toch voor de relatie tussen auteur en roman cruciaal zijn.

1922 in Klein-Azië betekent uiteraard : een Grieks dorp onder Turks gezag. De vijf notabelen komen bijeen zoals telkens om het zevende jaar, om de vertolkers van het passiespel te kiezen dat door de dorpingen zal gespeeld worden tijdens de heilige week. De herder Manoliós wordt gekozen voor de rol van Christus. Michélís, de zoon van het dorpshef, van het geslacht van de Patriarcheïden, zal de apostel Johannes spelen, de marskramer Giannakós Petrus, en de cafébaas Kostandís de apostel Jacobus. We zien de pope de keuze medelen aan de dorpingen in kwestie, waarbij hij hun op het hart drukt, hun leven te veranderen om zo hun heilige rol waardig te worden.

Zo zien we meteen het reële reilen en zeilen van deze gemeenschap : de cafébaas moet vaker naar de kerk gaan, minder gerst in de koffie doen, de restjes uit de glazen niet meer bij de wijn doen die hij verkoopt en het Turks fruit niet doorsnijden om er twee porties van te maken. De marskramer, die van dorp tot dorp reist om er bestellingen op te nemen en spullen te verkopen die van elders moeten komen, en dan van de gelegenheid gebruik maakt om de post te bestellen, mag niet meer met het gewicht knoeien, geen knollen meer voor citroenen verkopen, en de brieven niet meer openmaken. We zien verderop, dat Kazantzakis deze pekelsondes van harte vergeeft : met het gewicht knoeien is de enige manier om rond te komen, en in de brieven lezen is de enige manier voor deze vrijgezel om de verveling een beetje te verdrijven.

De normen waarnaar deze gemeenschap zich effectief richt worden verderop de vier pijlers van de maatschappij genoemd : godsdienst, vaderland, familie en eigendom. Ze worden daar expliciet tegengesteld aan een letterlijke interpretatie van Christus' boodschap, die zou leiden tot een klasse- en bezitsloze maatschappij .

Christus en de apostelen nemen hun taak onmiddellijk erg ter harte : ze zetten zich aan de lectuur van het evangelie, en worden zienderogen zelf heiligen. Maar plots daagt een kolonne vluchtelingen op met heel hun hebben en houden, en met aan hun hoofd een pope, Fotis, met het evangelie in zijn handen. Ze smeken de rijke dorpingen van Lykóvrissi zich bij hen te mogen vestigen. Hier zien we Kazantzakis' herinnering bovenkomen aan zijn missie in de Kaukasus, dertig jaar eerder. Deze vluchtelingen zijn de overlevenden van een Grieks dorp, dat na de nederlaag en de aftocht van het Griekse leger (cf. supra), door de Turken is platgebrand. Het gaat dus precies om de nationale catastrofe, waarbij het hele land alles in het werk heeft gesteld om de bijna

twee miljoen vluchtelingen op te vangen en ze een nieuw leven te laten beginnen.

Hoe worden deze vluchtelingen echter onthaald in het boek ? Aanvankelijk met sympathie door de dorpelingen. Maar van zodra hun pope, de weldoorvoede en vlekkeloos geklede Grigoris, zich met de zaken bemoeit, slaat de atmosfeer om. Hij vindt die bende schooiers, met de in lompen geklede pope, maar niks : het zijn wolven die de rust in zijn schaapsstal komen verstoren. Nooit zal hij zijn vooraanstaande positie delen met de andere pope. De kolonne wordt dus gezegd maar verder te trekken.

Dit is natuurlijk, vanwege Kazantzakis, een kaakslag aan Griekenland, het bekrompen land dat hem nooit begrepen heeft, en vooral aan de Kerk : de eerste van de vele die nog zullen volgen in deze roman. Deze scène is totaal onwaarschijnlijk, net als die van de eenvoudige dorpelingen die plots heiligen worden. Maar de auteur heeft ze nodig om het decor van zijn roman op te stellen, en het laat hem toe om en passant een paar rekeningen te vereffen.

De jonge Patriarchéas, Michélís, heeft medelijden met de vluchtelingen, en plundert voor hen de voorraadkelder van zijn vaders huis. In deze figuur wordt het conflict met de vaderfiguur uitgebeeld. Nu is het enige dat je ten nadele van de oude Patriarchéas kunt zeggen, dat hij rijk is en een vertegenwoordiger, zo men wil, van het kapitalistische systeem, en dan moet men eerst nog Kazantzakis' antikapitalistische perspectief overnemen. Maar voor zijn zoon is hij een goede, tolerante, tedere, royale en begripvolle vader. De haat die Michélís voor hem voelt, de vreugde wanneer de oude man verderop in de roman sterft, lijkt de lezer dus totaal arbitrair. Het helpt niet wanneer we van de oude Patriarchéas vernemen dat hijzelf ook al op dezelfde manier tegenover zijn vader stond, dat hij die ook al voelde als een rotsblok dat hem verpletterde. Deze gevoelens stammen allicht uit de particuliere omstandigheden van Kazantzakis' eigen jeugd ; alleszins dienen ze ter illustratie van een basisaxioma van de 'Ασκητική, dat men steeds zijn vader moet overtreffen. De evangelietekst die zegt dat wie zijn vader en moeder niet haat, Christus' leerling niet kan zijn (Lucas 14.26) wordt uiteraard ook geciteerd.

De vluchtelingen installeren zich op een berg naast Lykóvrissi. Pope Fotis schetst zijn beeld van de toekomstige maatschappij, waar geen individueel bezit meer zal bestaan. Hun nú hecht gesmede gemeenschap kende vroeger ook het vernederende verschil tussen rijk en arm. Dit moet in de toekomst ten allen prijze vermeden worden. Kazantzakis' puritanisme tegenover vrouwen wordt hier aangevuld met een puritanisme tegenover geld :

- Ποιὸς μποροῦσε ἐσένα, γερο-Χαρίλαε, τοῦ κάνει, πρὶν ἀπὸ τρεῖς μῆνες νὰ σοῦ πάρει τ' ἀμπέλια καὶ τὰ λιόδεντρα καὶ νὰ τὰ μοιράσει στοὺς φτωχοὺς; Θὰ τὰ 'δινες ;
- 'Ο Θεὸς νὰ μὲ συγχωρέσει, ἀποκρίθηκε ὁ γέρος, ποτέ! Θὰ 'κοβες τοῦ λόγου σου καὶ θὰ μοιράζεις τὰ χέρια σου, τὰ πόδια σου, τὰ πλεμόνια σου στοὺς γειτόνους ; "Ἐτσι εἶχα κι ἐγὼ τὶς ἐλιές μου καὶ τ' ἀμπέλια.
- Μῆτε κι ἡ ἀφεντιά σου δὲ θ' ἀνοιγες τὸ σεντούκι σου, γερο-Παυλῆ, νὰ μοιράσεις τὶς λίρες σου στὴ φτώχεια.
- "Ἐνας γέρος ἀντίκτρα στὸν παπὰ μάζεψε τὰ φρύδια καὶ δὲν ἀποκρίθηκε ἀναστέναξε μονάχα βαριά, γιατί θυμήθηκε τὰ σεντούκια του.
- "Ὅποιος ἔχει χῶματα, φώναξε ἀγριεμένος ξαφνικὰ ὁ παπα-Φώτης, ὅποιος ἔχει χῶματα καὶ δέντρα, γίνεται χῶμα καὶ δέντρο, χάνει τὸ θεϊκό της πρόσωπο ἢ ψυχὴ του ὅποιος ἔχει σεντούκι, γίνεται σεντούκι· σεντούκι εἶχες γίνε, δυστυχισμένε Παυλῆ, χῶμα εἶχες γίνε, πρὶν ἀκόμα νὰ πεθάνεις, κακομοίρη Χαρίλαε! Μὰ - δόξα σοι ὁ Θεός!
- γλιτώσαμε!⁵

"- Als iemand jou drie maanden geleden had gevraagd, vader Charilaos, je wijngaarden en je olijfbomen onder de armen te mogen verdelen, zou je dat dan hebben goedgevonden?"

"- Nooit! God moge het me vergeven," antwoordde de grijsaard. "Zou jij je armen en benen en je longen hebben gegeven voor je burens? Nou, voor mij betekenden mijn olijfbomen en mijn wijnstokken hetzelfde!"

"- En jij, oude Pavlis, zou je geldkist ook nooit hebben geopend om de goudstukken onder de armen te verdelen."

Een oude man die tegenover de pope zat, fronste de wenkbrauwen zonder te antwoorden. Hij zuchtte alleen maar diep bij de gedachte aan al dat geld.

"- Wie grond heeft," riep de pope ineens vol vuur uit, "wie grond heeft en bomen, wordt zelf grond en boom, zijn ziel verliest haar goddelijk gelaat. Wie een geldkist heeft, wordt geldkist. Jij was alleen nog maar een geldkist, arme Pavlis, en jij, Charilaos, was al aarde geworden voor je gestorven was. Maar daarvan zijn wij, God zij geloofd, nu bevrijd".⁶

Terwijl de vluchtelingen wanhopig proberen middelen te vinden om zich tegen de komende winter te beschermen, krijgt Manoliós, onder invloed van de hem opgelegde zending, hoe langer hoe meer wroeging : hoe kan hij de van hem gevraagde zuiverheid in overeenstemming brengen met zijn harts-tocht voor zijn verloofde, Leniό, maar meer nog voor de aantrekkelijke jonge weduwe Katerina? Wanneer hij zich op weg begeeft naar Leniό, geraakt zijn gezicht plotseling onder het eczema (een autobiografisch feit, in Wenen, in 1922, dat door de psychiater Stekel was geïnterpreteerd als een "masker van sexualiteit" : een ziekte van asceten die vinden dat een vrouw aanraken een

⁵ 'Ο Χριστὸς ξανασταυρώνεται, p. 172

⁶ 'Ο Χριστὸς ξανασταυρώνεται wordt geciteerd in de vertaling van A. Noorbeek, *Christus wordt weer gekruisigd* (1952)

doodzonde is) : zijn diepe "ik" belet hem zich te gaan bezoedelen met een vrouw. Een fragment uit "De laatste verzoeking"⁷ maakt dit erg duidelijk :

ἀλήθεια, ὅλα στὸν κόσμον ἐτοῦτον κρέμονται ἀπὸ τὸν καιρὸ· αὐτὸς ὠριμάζει τὰ πάντα· ἂν ἔχεις καιρὸ, προλαβαίνεις νὰ δουλέψεις μέσα σου τὴν ἀνθρώπινη λάσπη καὶ νὰ τὴν κάμεις πνέμα· καὶ τότε θά-
νατο δὲ φοβᾶσαι· ἂν δὲν ἔχεις καιρὸ, χάνεσαι..."Θεέ μου" παρακα-
λέστηκε μέσα του ὁ Ἰησοῦς "Θεέ μου, δῶσ' μου καιρὸ... Τοῦτο
μονάχα πιά σοῦ ζητῶ· δῶσ' μου καιρὸ". "Ἐνιωθε μέσα του πολλή
λάσπη ἀκόμα, πολὺν ἄνθρωπο· θύμωνε ἀκόμα, φοβόταν, ζήλευε· κι
ὅταν ἔφερνε στὸ νοῦ του τὴ Μαγδαληνή, τὸ μάτι του θόλωνε· καὶ
χτῆς τὸ βράδυ ἀκόμα, ὅταν κρυφοκοίταζε τὴ Μαρία, τὴν ἀδερφή τοῦ
Λάζαρου..."⁸

Werkelijk, alles in deze wereld hing af van tijd. Tijd deed alles rijpen. Als je tijd had, slaagde je erin de menselijke modder innerlijk te bewerken en te veranderen in geest, dan vreesde je de dood niet. Als je geen tijd had, ging je te gronde... Lieve God, smeekte Jezus in stilte, geef mij tijd, dat is alles wat ik van u vraag. Geef mij tijd...Hij voelde dat hij nog veel slijk in zich had, veel naar de mens. Hij was nog onderworpen aan toorn, vrees, jaloezie; wanneer hij dacht aan Magdalena werden zijn ogen wazig; en vannacht nog, toen hij heimelijk gekeken had naar Lazarus' zuster Maria ...

Op dat ogenblik verneemt men dat het (Turkse) knaapje van de Turkse aghá, de gouverneur van het dorp, vermoord is. De aghá zet onmiddellijk de notabelen gevangen, als gijzelaars, en kondigt aan dat ze zullen opgehangen worden als de dader niet gevonden wordt. In de gevangenis valt het masker van de normale, hypokriete vriendelijkheid. De notabelen maken elkaar de bitterste verwijten, waarbij ook de Kerk er weer van langs krijgt :

Ἄγιο-Λαδάς εἶχε φρενιάσει, ὅλη του τὴ ζωὴ κατάπινε, σώπαινε, καμώνουνταν τὸν κουτό, ἔκανε τεμενάδες καὶ αὐτός, ἔλεγε νέματα, γιὰ νὰ τὰ ἔχει καλὰ μὲ τοὺς δυνατούς. Μὰ τώρα, ὀμπρὸς στὸ θάνατο, ξέσπασε. Ἦθελε ὅλα νὰ τὰ πεί, ὅλα νὰ τ' ἀναξερᾶσει, νὰ βγάλει τὸ ἄχτι του, νὰ μὴ θαρροῦν πὼς αὐτοὶ ἔναι καλύτεροὶ του. Φόρα τὸ λοιπὸν ὅλα, τί ἀνάγκη πιά τοὺς εἶχε ;

Στράφηκε στὸν παπά :

-Καὶ τοῦ λόγου σου, ἅγιο Ἄγιος, πού θες νὰ μὲ ξομολογήσεις, σοῦριξε, μὲ τί μοῦτρα, δὲ μοῦ λές, θὰ παρουσιαστεῖς μπροστὰ στὸ Θεό ; Πᾶς κι ἔρχεσαι στὸ χωριὸ καὶ κορδώνεσαι σὰν κόκορας, τρώει κι ἡ ἀγιοσύνη σου τὸ καταπέτασμα, κι ἂν ἔρθει ἕνας φτωχός, τὴν ὥρα πού τὴν τυλώνεις, καὶ σοῦ χτυπήσει τὴν πόρτα, μαλακώνεις τὴ φωνή σου, γεζουίτη, καὶ λές: "Ὁ Θεὸς νὰ σὲ κυβερνήσει, ἀδερφέ μου· κι ἐγὼ πεινώ!", καὶ τὴν ὥρα ἐκείνη τρέχουν τὰ ξύγκια ἀπὸ τὰ γένια σου, τραγόπαπα! Κι ἀλίμονο στὸν κακομοίρη τὸ φτωχὸ πού θὰ πεθᾶ-

⁷ Ὁ τελευταῖος πειρασμός wordt geciteerd in de vertaling van W. Monné, *De laatste verzoeking* (1961)

⁸ Ὁ τελευταῖος πειρασμός (geciteerd uit de derde druk, Athene, 1961), p. 308

νει καὶ δὲν ἔχει τὰ θαυτικά του· τὸν ἀφήνεις καὶ βρωμίζει! Ἔχεις πάντα ἀνοιχτὴ τὴν παλάμη σου καὶ μοσκοπουλάς τὸ Χριστό. Τόσο ὁ ἀγιασμός, τόσο ἡ βάφτιση, τόσο τὸ εὐκέλαιο, τόσο ἡ στεφάνωση – ἔβγαλες καὶ σὺ ταρίφα, ἀγιογύτη, καὶ τὴν κόλλησες στὴν πόρτα τῆς Παράδεισος καὶ στέκεσαι ἀπόξω καὶ τελαλίζεις: "Πλέρωσε, ραγιά, πλέρωσε, ἀλλιῶς δὲν μπαίνεις!" Ὅριστε μοῦτρα πὺ θὲν νὰ ξομολοήσουν τὸ γερο-Λαδᾶ, τὸν ἅγιον ἄνθρωπο, πὺ ὅλη του τὴ ζωὴ πεινοῦσε, πὺ ἤθελε νὰ πιεῖ ἓνα ποτηράκι κρασί κι ἔτρεμε, πὺ περπατοῦσε κουρελής, ξυπόλυτος, πεινασμένος, σὰν ἀληθινὸς ἀπόστολο"... Ἐγὼ, μωρέ, νὰ σὲ ξομολοήσω, ταυραμπά!

Ὁ παπα-Γρηγόρης ἄκουε μὲ σκυμμένο κεφάλι, μὲ χριστιανικὴ τάχατε εἰκατέρευση. Μὰ μέσα του ἔβραζε· ἤθελε νὰ χιμήξει ἀπάνω στὸ κοκαλιάρικο αὐτὸ λαρύγγι, νὰ τὸ στρίψει, νὰ μὴ φωνάζει πιά τὸ ἀναθεματισμένο. Πὺ ἔχε στερνιαίνει, τὸ ἄτιμο, τόσο φαρμάκι! Αὐτὰ λοιπὸν εἶχε μέσα του ὁ τσιφούτης, τόσα χρόνια, καὶ τῶρα ξερνάει τὴν ψυχὴ του καὶ τὰ βγάνει στὴ φόρα!

-Λέγε, λέγε, Λαδᾶ μου, εἶπε ψευταναστενάζοντας, ὁ Χριστὸς ὑπόφερε περισσότερο ἀπὸ μένα τὸν ἁμαρτωλό, βρίστηκε, συκοφαντήθηκε, μασιγῶθηκε καὶ δὲ μίλησε... Κι ἐγὼ θὰ μιλήσω ; Λέγε, λέγε, Λαδᾶ μου!⁹

"Ladas was buiten zichzelf van woede. Zijn leven lang had hij zich alles laten zeggen en gedaan of hij niets hoorde; zelf had hij gebogen en gekropen voor de machtigen. Maar nu, in het aangezicht van de dood, kon hij het niet langer verkroppen. Nu moest hij zijn gal uitspuwen; want ze moesten zich niet gaan verbeelden, dat zij beter waren dan hij! Hij keerde zich nu tegen de pope:

"En jij, heilige onschuld," siste hij, "moet ik bij jou biechten? Met welk recht, als ik vragen mag, kun jij God vertegenwoordigen? Trots als een pauw loop je door het dorp. Maar als een arme bij je aan de deur klopt om een hapje eten, terwijl je zit te schransen, zeg je poeslief: "God moge er in voorzien, broeder. Ik lijd zelf ook honger." En ondertussen druipet het vet in je geitebaard! En als er een arme stakker doodgaat zonder het nodige geld voor zijn begrafenis na te laten, laat je hem liggen stinken. Maar je staat altijd klaar om Christus tegen een goede prijs uit te delen. Zóveel voor de zegen, zóveel voor de doop, zóveel voor trouwen en zóveel voor de andere Sacramenten... Je hebt zelfs je tarieven vastgesteld, heiligschenner; wie niet betaalt, komt niet in de hemel... Waarom moet vader Ladas juist biechten? Die is zijn leven lang spaarzaam geweest, fatsoenlijk en bescheiden; hij heeft zich een glas wijn weten te ontzeggen als hij er trek in had, hij heeft op blote voeten gelopen, in lompen; honger en kou heeft hij geleden, als een echte apostel heeft hij geleefd... Jij hebt er meer behoefte aan, je biecht te spreken, pope-van-niks!"

De pope luisterde met gebogen hoofd en geveinsde christelijke lankmoedigheid. Maar inwendig kookte hij; hij zou die magere vrek graag de nek hebben omgedraaid, zodat hij niet nog meer lasterpraat kon uitbraken.

"Ga door, Ladas, ga door," zei hij huichelachtig zuchtend. Christus heeft meer vernederingen moeten doorstaan dan ik, die een zondig mens ben. Hij werd gezeseld, belasterd, gekruisigd en hij zei niets. Zou ik mij dan verweren? Ga gerust door, beste Ladas!"

We zien hier het kleinzielige comfort en de kleinzielige belangen van de notabelen in een schokkend contrast met de grote nood van hun "christelijke

⁹ Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται, p. 225-6

broeders". Maar het verschil tussen wat op de preekstoel verkondigd wordt en wat daar in werkelijkheid van gemaakt wordt, was al vroeger door de oude Patriarchéas haarfijn uit de doeken gedaan :

ἔφτανε στὸ Μανολιό, ἀγρίευε. "Ἄκους ἐκεῖ, νὰ μοῦ σηκώσει κεφάλι ὁ παλιοφαμέγιος! Ἡ ψυχὴ του, λέει... δὲν εἶναι ἔτοιμη ἢ ψυχὴ του... "Ε, κακομοίρη, κι ἂν δὲν πάρεις ὡς τὰ τέλη τοῦ Ἀπρίλη τοῦ Λενιό, θὰ σὲ πετάξω ἀπὸ τὸ σπίτι μου, νὰ ξεκουμπιστεῖς πίσω στὸ μοναστήρι, σὰ μουνουῦχος. Νὰ χαθεῖς, ψωμοπάτη! Αὐτὸς ξεμυάλισε τὸ γιό μου, αὐτός! Λυπᾶται τὴ φτώχεια, ἀνθρώποι εἶναι, λέει, κι αὐτοί, ἀδέρφια μας! Καλὰ 'ναι ὅλα αὐτὰ κι ἅγια, νὰ τ' ἀκοῦς στὴν ἐκκλησιά, νὰ τὰ λέει ὁ παπὰς τὴν Κυριακὴ ἀπὸ τὸν ἄμβωνα· μὰ νὰ γυρίζεις, μωρὲ κοκορόμυαλε, στὸ σπίτι σου καὶ νὰ τὰ βάνεις σὲ πράξη, πρέπει νὰ 'σαι θεοπάλαβος!"¹⁰

Daarna dacht hij aan Manolios en werd woedend. Hoe had die ellendige knecht de moed hem tegen te spreken? "Mijn ziel", had hij gezegd... "Mijn ziel is nog niet voorbereid"... Wat, stuk ongeluk? Als je voor eind April niet met Lenio getrouwd bent, trap ik je de deur uit, dan stuur ik je weer naar het klooster, als een castraat. Jij vertrap het brood dat ik je geef, schoft. Jij hebt mijn zoon op de verkeerde weg gebracht, zwerver; je zegt dat die andere zwervers onze broeders zijn. Dat is allemaal heel mooi voor een preek in de kerk, goed voor 's Zondags; maar door de week gaat dat nu eenmaal niet".

Ondertussen legt pope Fotis Manoliós de band uit tussen sociale rechtvaardigheid en naastenliefde enerzijds, en de opgang, de verlossing van de mens : een bondig résumé van de Kazantzakiaanse ascese :

- Καὶ στὸ πιὸ μικρὸ πετραδάκι, ἔλεγε ἓνα βράδυ ὁ παπα-Φώτης, καὶ στὸ πιὸ ταπεινὸ λουλούδι, καὶ στὴν πιὸ σκοτεινὴ ψυχὴ, βρίσκεται ἀλάκερος ὁ Θεός, Μανολιό μου. "Ἄς κάμουμε ὅ,τι μπορούμε, τὸ μικρὸ τοῦτο χωριουδάκι μας, τὸ φρασκὶ τοῦτο, νὰ λάμψει ὅλο θεότητα, ἐργατικό, καρπερό, ἀγαπημένο. Τέτοιο, ὅπως θὰ θέλαμε νὰ γίνεῖ ὁ κόσμος ὅλος. Γιατὶ, νὰ τὸ ξέρεις, καὶ στὴν πιὸ μακρινὴ ἔρημο μιὰ καλὴ πράξη ἔχει τὸν ἀντίχτυπὸ τῆς σε ἀλάκερη τὴν οἰκουμένη. (...)
- Πῶς πρέπει ν' ἀγαποῦμε τὸ Θεό, γέροντά μου ; ρώτησε.
- Ἀγαπώντας τοὺς ἀνθρώπους, παιδί μου.
- Καὶ πῶς πρέπει ν' ἀγαποῦμε τοὺς ἀνθρώπους ;
- Μοχτώντας νὰ τοὺς φέρουμε στὸ σωστὸ δρόμο.
- Καὶ ποιὸς εἶναι ὁ σωστὸς δρόμος ;
- Ὁ ἀνήφορος.¹¹

"Ook in het gewoonste steentje, in de eenvoudigste bloem is God," zei pope Fotis op een van die avonden. "En God is ook geheel in de donkerste ziel. Laten we doen wat wij kunnen om te maken dat Gods tegenwoordigheid straalt uit onze nederzetting, uit onze bijenkorf; laten we daarnaar streven door ijver, en eensgezindheid. Ons dorp moet zó worden, als wij zouden willen dat de gehele wereld was. Want, vergeet niet dat een

¹⁰ Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται, p. 137

¹¹ Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται, p. 322-3

goede daad, ook als die in de meest afgelegen woestijn wordt gesteld, zijn uitwerking heeft op het heelal." (...)

"Hoe moeten wij God liefhebben?" vroeg hij zachtjes.

"Door de mensen lief te hebben, mijn jongen."

"Hoe moeten wij de mensen liefhebben?"

"Door ons in te spannen om hen op de goede weg te brengen."

"Wat is de goede weg?"

"De weg naar boven."

Door die opgang wordt de mens één met God :

Μεγάλα πράματα γίνονται όταν ο Θεός κι άνθρωπος σμίγουν· ο Θεός, χωρίς τον άνθρωπο δε θά 'χε στη γῆς ἐτούτη ἕνα μυαλό νά καθρεφτίζει νοητερὰ τὰ πλάσματά του καὶ νά ἐρευνάει μὲ ἀναίδεια καὶ τρόμο τὴ σοφίη του παντοδυναμία· δε θά εἶχε στὴ γῆς ἐτούτη μιὰν καρδιά, πὺν νά πονάει γιὰ ξένες ἔγνοιες καὶ νά μάχεται νά δημιουργήσει ἀρετὲς καὶ στενοχώριες πὺν ὁ Θεός δε θέλησε ἢ ξέχασε ἢ φοβήθηκε νά πλάσει· φύσηξε ὅμως ἀπάνω στὸν ἄνθρωπο καὶ τοῦ 'δωκε τὴ δύναμη καὶ τὴν ἀποκοτιά νά συνεχίσει τὴ δημιουργία. Κι ὁ ἄνθρωπος, χωρίς τὸ Θεό, ἔτσι πὺν γεννιέται ξαρμάτωτος, θά τὸν εἶχαν ἀφανίσει ἢ πείνα, ὁ φόβος καὶ τὸ κρύο· κι ἂν γλίτωνε, θά σούρνουνταν, γυμνοσάλιαγκας, ἀνάμεσα στὰ λιοντάρια καὶ στὶς ψεῖρες· κι ἂν κατάφερνε, μὲ ἀκατάπαυτον ἀγώνα, νά σταθεῖ στὰ πισινὰ του ποδάρια, δε θά μπορούσε ποτὲ νά γλιτώσει ἀπὸ τὸ ζεστό, τρυφερὸ σφιχταγκάλιασμα τῆς μάνας του τῆς μαιμοῦς ... συλλογίζονταν ὁ Ἰησοῦς, καὶ πρώτη φορὰ ἔνωσε σήμερα, τόσο βαθιά, πὺς Θεός κι ἄνθρωπος μπορεῖ νά γίνουν ἕνα.¹²

"Grote dingen gebeuren er als God zich onder de mensen begeeft. Zonder mensen zou God geen verstand op deze Aarde hebben om met begrip na te denken over zijn schepselen en zijn wijze almacht vol ontzag, maar toch zonder terughouding te onderzoeken. Hij zou op deze aarde geen hart hebben om deernis te hebben met de zorgen van anderen en te worstelen om deugden en bekommelingen in het leven te roepen die God of niet wenste, of vergat, of uit vrees niet vormde. Hij blies echter op de mens en gaf hem de macht en stoutmoedigheid met scheppen voort te gaan.

Maar de mens, zonder God, weerloos geboren als hij is, zou vernietigd zijn door honger, vrees en kou; en als hij deze overleefde, zou hij als een slak halverwege tussen de leeuwen en de luizen gekropen hebben; en als hij met voortdurende krachtsinspanning erin slaagde op zijn achterbenen te gaan staan, zou hij nooit in staat geweest zijn de stevige, warme, tedere omhelzing van zijn moeder, de aap te ontkomen... Terwijl hij hierover nadacht, voelde Jezus dieper dan ooit tevoren dat God en mensen één konden worden".

In "De laatste verzoeking" wordt Kazantzakis' spirituele visie expliciet geconfronteerd met een materialistische levensbeschouwing, die in de mond van de Romeinse honderdman gelegd wordt :

¹² Ὁ τελευταῖος πειρασμός, p. 292

- Πῶς μπορείς, εἶπε ὁ ἑκατόνταρχος, καὶ μιλάς σὲ αὐτὸ τὸ σκυλολόι ;

Ὁ Ἰησοῦς κοκκίνισε·

- Δὲν εἶναι σκύλοι, εἶπε εἶναι ψυχές, σπίθες τοῦ Θεοῦ· πυρκαγιά 'ναι ὁ Θεός, ἑκατόνταρχε, κάθε ψυχὴ καὶ σπίθα, νὰ τὴ σέβεσαι.

- Εἶμαι Ρωμαῖος, ἀποκρίθηκε ὁ Ροῦφος, Ρωμαῖος κι ὁ θεός μου· ἀνοίγει δρόμους, χτίζει καζέρνες, φέρνει τὸ νερὸ στὶς πολιτείες, ἀρματώνεται τὸν προὔντζο καὶ βγαίνει σὲ πόλεμο· αὐτὸς μπροστὰ κι ἐμεῖς πίσω· κι ἡ ψυχὴ ποὺ λές καὶ τὸ κορμί μας εἶναι σ' ἐμᾶς ἕνα, κι ἀπάνω τους ἡ βούλα τῆς Ρώμης. Κι ὅταν πεθάνουμε, πεθαίνουν καὶ τὰ δυὸ μαζί κι ἀπομένουν οἱ γιοί μας· αὐτὸ γιὰ μᾶς θὰ πεῖ ἀθανασία. Κι αὐτὰ ποὺ λές γιὰ βασιλεῖες τῶν οὐρανῶν, μᾶς φαίνονται παραμύθια, καὶ νὰ μᾶς συμπαθᾶς.¹³

"Hoe kunt u spreken tegen deze troep honden?" vroeg de centurio.

Jezus kreeg een kleur. "Het zijn geen honden," zei hij, "maar zielen, vonken van God. God is een groot vuur, centurio, en iedere ziel is een vonk, die door u geëerbiedigd moet worden."

"Ik ben een Romein," antwoordde Rufus, "en mijn God is een Romein. Hij opent wegen, bouwt barakken, brengt water naar steden, wapent zich met brons en trekt ten strijde. Hij voert aan, wij volgen. Het lichaam en de ziel, waarover u spreekt, zijn voor ons een en dezelfde, en boven hen is het zegel van Rome. Als wij sterven, sterven ziel en lichaam tezamen - maar onze zonen blijven. Dat is wat wij onder onsterfelijkheid verstaan. Het spijt mij, maar wat u zegt over koninkrijken der hemelen lijkt ons net een sprookje".

Manoliós wil zijn geestelijke ontwikkeling, zijn "ascese" bekronen door de schuld voor de moord op zich te nemen, maar in extremis wordt de echte dader toch gevonden en wreed terechtgesteld. Na een laatste, heftig gesprek tussen Manoliós, de pope en Patriarchéas, vervoegt Manoliós de vluchtelingen :

- Δέσποτά μου, εἶπε ὁ γερο-Πατριαρχέας, ἐδῶ ὁ κόσμος χάλασε, ἀναποδογύρισε, σήκωσε δική του παντιγέρα ἀπὸ δῶ ὁ ἄρχοντας Μανολιός, θέλει νὰ βάλει φωτιὰ στὸν κόσμο. Σήκωσε δική του παντιγέρα κι ὁ προκομμένος ὁ γιός μου, καὶ σήμερα τὸ πρῶι μου δήλωσε: "Φεύγω ἀπὸ τὸ σπίτι, σὲ παρατῶ, γερο-Πατριαρχέα, διαλέγω τὸ δρόμο τοῦ Χριστοῦ". Σὰ νὰ 'ταν ὁ δρόμος ὁ δικός μου ὁ δρόμος τοῦ Ἀντίχριστου· τὰ ὕστερα τοῦ κόσμου! Καλὰ ποὺ ἦρθες, γέροντά μου, νὰ βάλουμε τάξη.

Ὁ παπα-Γρηγόρης ἄπλωσε τὸ χέρι, ἔδειξε τὸ Μανολιό·

-Ἐτοῦτος φταίει! εἶπε· ἐτοῦτος βάνει φωτιὰ στὸ χωριό· ἐτοῦτος γεμίζει φούμαρα τὰ μυαλά τῶν ἀνθρώπων! Τί 'ταν, μασκαρά, τὰ λόγια ποὺ ξεστόμισες στὸ πανηγύρι; Σηκώθηκαν τὰ πόδια νὰ βαρέσουν τὸ κεφάλι!

¹³ Ὁ τελευταῖος πειρασμός, p. 395-6

- Τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, ἀποκρίθηκε ὁ Μανολιός· νὰ ἐλεεῖτε τοὺς φτωχοὺς, ὁ πού 'χει δυὸ πουκάμισα νὰ δίνει τὸ ἓνα, ὅλοι εἴμαστε ἀδέρφια· τίποτα ἄλλο.

'Ανέβηκε ἡ χολή στὰ μάτια τοῦ παπα-Γρηγόρη, μὰ δὲν καταδέχτηκε νὰ πιάσει κουβέντα μ' ἓνα φαμέγιο· στράφηκε στὸ γερο-ἄρχοντα·

- 'Ὁ ἄνθρωπος τοῦτος εἶναι ἐπικίντνος, εἶπε· ἀνάγκη πᾶσα νὰ τὸν διώξεις· νὰ τὸν διώξουμε ἀπὸ τὸ χωριό, νὰ μὴ μᾶς μολέψει! Αὐτὸς ξεσήκωσε καὶ τὰ μυαλά τοῦ γιοῦ σου, αὐτὸς μὲ τὰ τερτίπια του τρανεύει καὶ θὰ μᾶς φάει· νὰ φύγει! Δὲν εἶναι βοσκὸς τοῦτος, δὲν εἶναι πρόβατο· εἶναι λύκος!

'Ὁ Μανολιός ξεκόρμισε ἀπὸ τὸν τοῖχο, ἔβαλε τὴν ἀπαλάμη στὸ στήθος·

- "Ἐχετε γειά, ἄρχοντες καὶ δεσποτάδες μου, εἶπε· φεύγω.

- Στὴν κατάρα τοῦ Θεοῦ! εἶπε ὁ γέροντας σηκώνοντας ψηλὰ τὸ χέρι.

- Στὴν κατάρα τῶν προεστῶν καὶ τῶν παπάδων, εἶπε ὁ Μανολιός· ἐσεῖς οἱ παπάδες σταυρώσατε τὸ Χριστό· ἂν κατέβαινε πάλι στὴ γῆς, ἐσεῖς θὰ τὸν ξανασταυρώνατε· ἔχετε γειά!¹⁴

"De wereld staat op zijn kop, Vader," zei Patriarcheas. "Mijnheer Manolios preekt revolutie. Hij wil alles in brand steken. En dat lieve zontje van me doet ook al mee! Vanmorgen heeft hij me gezegd dat hij het huis uitgaat... om Christus te volgen, zegt hij. Alsof zijn eigen vader de Antichrist was! Gelukkig dat je er bent, pope, er moet orde op de zaken worden gesteld."

Pope Grigoris wees met zijn vinger naar Manolios.

"Dat is de Antichrist. Dat is de onruststoker, de oproerkraaiër. Hij maakt de mensen gek met zijn grootdoenerij en zijn idiote ideeën! Hij wil alles ondersteboven keren, dat zijn toch zijn eigen woorden!"

"De woorden van Christus," antwoordde Manolios. "Doe barmhartigheid aan de armen. Wie twee hemden heeft, moet er een geven aan wie er geen heeft. Wij zijn allen broeders. Anders niet."

De pope keek hem minachtend aan en richtte zich alleen tot de heer des huizes.

"Die man is gevaarlijk. Je moet hem weggagen; hij moet weggejaagd uit ons dorp, om anderen niet te besmetten! Hij heeft je zoon opgestookt. Met zijn kunsten probeert hij zich als weet-ik-wie voor te doen en ons allemaal om de tuin te leiden. Hij moet hier weg: dat is geen herder, dat is een wolf in schaapskleren!"

Manolios deed een stap naar voren en legde zijn hand op de borst.

"Goedendag pope en notabele, ik gā weg!"

"Ga, en wees door God vervloekt," bulderde de pope en hij hief dreigend de hand op.

"Vervloekt door de notabelen en de popen," zei Manolios. "Jullie popen, zijn het, die Christus hebben gekruisigd en als hij op aarde terugkwam zouden jullie hem weer kruisigen. Vaarwel!"

Deze laatste gedachte wordt twee jaar later nog eens uitgewerkt, in "De laatste verzoeking" :

- Δὲν μπορούμε ν' ἀντισταθοῦμε στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, εἶπε, καὶ στὸ θέλημα τοῦ δασκάλου· χρέος δικό σου, ραββὴ, καθὼς τὸ λέν κι οἱ προφήτες, νὰ πεθάνεις, χρέος δικό μας νὰ ζήσουμε· νὰ μὴ χαθοῦν τὰ

¹⁴ 'Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται, p. 306

λόγια πού είπες, νὰ τὰ στερεώσουμε σὲ καινούριες Ἁγίες Γραφές, νὰ βάλουμε νόμους, νὰ χτίσουμε δικές μας συναγωγές, νὰ διαλέξουμε δικούς μας ἀρχιερεῖς, Γραμματεῖς καὶ Φαρισαίους.

Ὁ Ἰησοῦς τρόμαξε:

– Ἔτσι σταυρώνεις τὸ πνεῦμα, Ἰάκωβε, φώναξε· ὄχι, ὄχι, δὲ θέλω!

– Ἔτσι μονάχα τὸ πνεῦμα δὲ θὰ μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀέρας καὶ νὰ φύγει! ἀντιμίλησε ὁ Ἰάκωβος.

– Μὰ δὲ θὰ ἴναι πιά λεύτερο, δὲ θὰ ἴναι πνεῦμα!

– Δὲν πειράζει· θὰ μοιάζει σὰν πνεῦμα· αὐτό, γιὰ τὴ δουλειά μας, φτάνει, ραββί.

Κρύος ἰδρώτας παρέχυσε τὸν Ἰησοῦ (...) Ἀπελπισμένος ὁ Ἰησοῦς ἄπλωσε τὰ χέρια του, σὰ νὰ ζητοῦσε βοήθεια·

– Θὰ σᾶς πῶ τὸν Παράκλητο, εἶπε, τὸ πνεῦμα τῆς ἀλήθειας· αὐτὸ θὰ σᾶς ὀδηγᾷ.

– Πῶς μας τὸν Παράκλητο γρήγορα, φώναξε ὁ Ἰωάννης, μὴν ξεστράτισουμε καὶ πιά δὲ σὲ βροῦμε, ραββί μου!

Ὁ Ἰάκωβος κούνησε τὸ σκληρὸ πεισματάρικο κεφάλι·

– Κι αὐτό, τὸ πνεῦμα τῆς ἀλήθειας πού λές, κι αὐτὸ θὰ σταυρωθεῖ· ὅσο θὰ ὑπάρχουν, ραββί μου, ἄνθρωποι, τὸ πνεῦμα θὰ σταυρώνεται, νὰ τὸ ξέρεις. Μὰ δὲν πειράζει· πάντα κάτι ἀπομένει, κι αὐτό, σοῦ λέω, μᾶς φτάνει.

– Δὲ μὲ φτάνει ἐμένα! φώναξε ὁ Ἰησοῦς ἀπελπισμένος.

Ταράχτηκε ὁ Ἰάκωβος ν' ἀκούσει τὴν πονεμένη κραυγή, ζύγωσε, ἔπιασε τὸ χέρι τοῦ δασκάλου·

– Δὲ σὲ φτάνει, ραββί μου, εἶπε, καὶ γι' αὐτὸ σταυρώνεσαι· συχῶρεσέ με πού σοῦ ἀντιμίλησα.

Ἀπίθωσε ὁ Ἰησοῦς τὸ χέρι του ἀπάνω στὸ πεισματάρικο κεφάλι·

– Ἄν ἔτσι τὸ θέλει ὁ Θεός, αἰώνια τὸ πνεῦμα νὰ σταυρώνεται ἀπάνω στὴ γῆς, ἄς εἶναι βλογημένος ὁ σταυρός· ἄς τὸν σηκώνουμε στοὺς ὤμους μας μὲ ἀγάπη, μὲ ὑπομονή, μ' ἐμπιστοσύνη· θὰ γίνεῖ αὐτός, μιὰ μέρα, ἀπάνω στοὺς ὤμους μας, φτέρουγες.¹⁵

"Wij kunnen niet tegen de wil van God en de wil van onze meester ingaan. Zoals de profeten ons zeggen, Rabbi, is het uw plicht te sterven, de onze te leven: zo te leven dat de woorden, die u gesproken heeft, niet verloren zullen gaan. Wij zullen ze stevig in nieuwe Heilige Schriften vastleggen, wij zullen wetten maken, onze eigen synagogen bouwen en onze eigen hogepriester, Schriftgeleerden en Farizeeën uitkiezen." Jezus was ontsteld. "Je kruisigt de geest, Jacobus," riep hij uit. "Nee, nee, dat wil ik niet!"

"Dit is de enige manier waarop wij kunnen verhinderen dat de geest in damp opgaat en verdwijnt," wierp Jacobus tegen.

"Maar hij zal niet meer vrij zijn; het zal geen geest zijn!"

"Dat doet er niet toe. Het zal op geest lijken. Voor ons werk, Rabbi, is dat voldoende".

Het koude zweet brak Jezus uit. (...) Jezus hief in wanhoop zijn handen op. Hij scheen om hulp te vragen. "Ik zal u de Trooster zenden, de geest der waarheid. Hij zal u leiden."

"Zend ons de Trooster snel," riep Johannes, "zodat wij niet op een dwaalspoor gebracht zullen worden en u niet meer vinden, Rabbi!"

15 Ὁ τελευταῖος πειρασμός, p. 444-5

Jacobus schudde zijn harde, weerspannige hoofd. "Ook hij - deze geest der waarheid, waarover jullie spreken - ook hij zal gekruisigd worden, zolang er mensen bestaan. Maar het doet er niet toe. Iets blijft er altijd over en dat, zeg ik u, is genoeg voor ons." "Voor mij is het niet genoeg!" riep Jezus in wanhoop uit. Jacobus was bekommerd toen hij deze smartelijke kreet hoorde. Hij ging naar de meester toe en vatte zijn hand. "Ja, het is niet genoeg voor u, Rabbi," zei hij. "Daarom wordt u gekruisigd. Vergeef mij dat ik u tegensprak." Jezus legde zijn hand op het weerspannige hoofd. "Als God het zo wil, laat de geest dan eeuwig gekruisigd worden op aarde en moge het kruis gezegend zijn! Laten wij het dragen met liefde, geduld en vertrouwen. Op zekere dag zal het op onze schouders veranderen in vleugels".

De Kerk als instituut kan niet anders dan de geest van Christus telkens opnieuw kruisigen. En daarmee wordt de roman dan voortgestuwd naar zijn onvermijdelijke einde...

Gunnar DE BOEL

Bibliografie

- Bidal-Baudier, M.-L.: "Nikos Kazantzaki. Comment l'homme devient immortel". Paris, 1974
- Bien, P.: "Kazantzakis and the Linguistic Revolution in Greek Literature". Princeton, 1972
- Izzet, A.: "Nikos Kazantzaki. Biographie". Paris, 1965
- Janiaud-Lust, C.: "Nikos Kazantzaki. Sa vie, son œuvre (1883-1957)". Paris, 1970
- Πρεβελάκης, Π.: "Ο ποιητής και τὸ ποίημα τῆς Οδύσσειας". Αθήνα, 1958
- Id. : "Τετρακόσια γράμματα τοῦ Καζαντζάκη στὸν Πρεβελάκη. Καὶ σαράντα ἄλλα Αὐτόγραφα ἐκδιδόμενα μὲ Σχόλια, ἓνα Σχεδιασµα Ἑσωτερικῆς Βιογραφίας καὶ τῆ Χρονογραφία τοῦ Βίου τοῦ Ν. Καζαντζάκη ἀπὸ τὸν Π. Πρεβελάκη". Αθήνα, 1965
- Ζαργάφου, Λ.: "Νίκος Καζαντζάκης. Ἐνας τραγικός". Αθήνα, 1960